

Ἑλληνικά οὐμανιστικά ἀρχέτυπα: μία ἀναδρομὴ στὶς ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας μὲ ἀφορμὴ μία ἔκθεση βιβλίων γιὰ τὸ Ἔτος Σωκράτη

Βασίλης Η. Τριζώνης

Ἁγίου Δημητρίου 38
16231 Βύρωνας, Ἀθήνα
vtrizonis@yahoo.com

Abstract

In the fall of 2001, an exhibition of Greek humanistic incunabula was held in Athens, Greece, in celebration of the 2,500 years since Socrates' death. Starting from the exhibition guide [1], a short trip is made to the early years of the Greek typography as this is related to the great humanistic movement in the Italian and Western European Renaissance. The trip starts in the early 15th century, when Byzantine scholars started teaching Ancient Greek in Italy. The same scholars later cooperated with Italian printers in their attempt to spread their teachings. The first Greek incunabulum is undoubtedly Lascaris' *Epitome* of Greek grammar published in Milan, Italy, in 1476. The trip continues with an account of the work of Aldus Manutius, who, in the early 16th century, published several *editiones principes* of Ancient Greek philosophers and writers in general. The trip concludes with an account of the work of Henri Estienne II and his *Thesaurus Linguae Graecae*, which was published in Geneva in 1572.

1. Εἰσαγωγή

Τὸ περασμένο ἔτος ἦταν ὄχι μόνο τὸ πρῶτο τῆς 3ης χιλιετηρίδας, ἀλλὰ καὶ ἔτος ἐπετείων γιὰ τὰ ἐλληνικά πολιτιστικά πράγματα. Πέρυσι γιορτάσαμε τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπερίκου, τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (καὶ τὰ 90 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του), τὰ 50

χρόνια από τον θάνατο του Ἄγγελου Σικελιανού, τὰ 50 χρόνια από τον θάνατο του Γρηγορίου Ξενόπουλου, καθώς και τὰ 2.500 χρόνια από τον θάνατο του Σωκράτη.

Στὰ πλαίσια τῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τοὺς 25 αἰῶνες ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Σωκράτης ἤπια τὸ κῶνειο, τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν διοργάνωσε μίαν ἐκθεση ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν ἐκδόσεων κατὰ τὴν πρώτην περίοδο τῆς τυπογραφίας, δηλαδή ἀπὸ τὸ 1465 περίπου ἕως τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ ἐκθεση πραγματοποιήθηκε στὸν χώρο τῆς Στοᾶς τοῦ Βιβλίου στὴν Ἀθήνα κατὰ τοὺς δύο τελευταίους μῆνες τοῦ 2001.

Στὴν ἐκθεση παρουσιάσθηκαν 63 βιβλία ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας, τὴν βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἀπὸ τὴν Γεννάδιο Βιβλιοθήκη καθώς και ἀπὸ ἰδιωτικὲς συλλογές — κυρίως ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Σπ. Στάικου, ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκθεση.

Δυστυχῶς, ἡ ἐκθεση διήρκησε πολὺ λίγο. Ἐπιπλέον ἡ προβολὴ τῆς ἐκθεσης ἀπὸ τὰ μέσα ἐνημέρωσης ἦταν ἐλάχιστη, παρ' ὅτι τὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκθεσης ἔγιναν στὶς 29 Ὀκτωβρίου 2001 μὲ τὴν παρουσία τοῦ προέδρου τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τοῦ κ. Ἀπόστολου Κακλαμάνη. Ἐπειδὴ λοιπὸν πολλὰ ἄτομα δὲν εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦν τὴν ἐκθεση αὐτή, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ κάνουμε μίαν ἀναφορὰ στὶς πρώτες ἐκδόσεις ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν βιβλίων χρησιμοποιώντας σὰν ὁδηγὸ τὸν ἐξαιρετικὸ κατάλογο τῆς ἐκθεσης [1].

2. Οἱ οὐμανιστὲς καὶ ἡ ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν

Ὁ οὐμανισμὸς ἢ ἀνθρωπισμὸς εἶναι ἓνα εὐρωπαϊκὸ πνευματικὸ κίνημα ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν Ἀναγέννηση. Τὸ κίνημα αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν μελέτη, τὴν μίμηση καὶ τὴν διάδοση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν γραμμάτων μὲ στόχο τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἀρετῶν — κατανόηση, καλὸσύνη, συμπόνια, ἔλεος, ψυχικὸ σθένος, κρίση, σύνεση, ἀλλὰ καὶ εὐφράδεια καὶ φιλοδοξία — κατὰ τὸ μέγιστο δυνατό.

Ὁ οὐμανισμὸς δὲν εἶχε ὀργανωμένο χαρακτήρα. Τὰ κείμενα ποὺ ἔγραψαν οἱ οὐμανιστὲς δὲν προβάλλουν κάποια συγκεκριμένη κοσμοθεωρία. Ὡστόσο, ὀρισμένοι μελετητὲς ἐκτιμοῦν ὅτι τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο *De hominis dignitate oratio* (*Περὶ τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας*) τοῦ Πίκο Ντελλά Μιράντολα (Pico della Mirandola: Φερράρα 1463–Φλωρεντία 1494) ἀποτελεῖ τὸ μανιφέστο τοῦ οὐμανισμοῦ, ἐπειδὴ καθορίζει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη προσωπικότητα δὲν ἀποτελεῖ θεῖο δῶρο, ἀλλὰ κάτι ποὺ διαμορφώνεται μὲ κόπους καὶ θυσίες.

Ὅσο γιὰ τὴν λέξη *οὐμανισμός*, αὐτὴ ἐπινοήθηκε ἀπὸ γερμανοὺς διανοουμένους τοῦ 19ου αἰ., οἱ ὁποῖοι ἀποκάλεσαν *humanismus* τὸ σύνολο τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τῶν δασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν τῶν κλασικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 16ο αἰ. Ὅσοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν μελέτη τῶν κλασικῶν γραμμάτων ἦταν γνωστοὶ στὴν Ἰταλία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης ὡς *umanisti*, ἐπειδὴ οἱ σπουδῆς τους συμπεριελάμβαναν τὰ *studia humanitatis*, δηλαδὴ γραμματική, ποίηση, ρητορική, ἱστορία καὶ ἠθική.

Ἡ Ἀναγέννηση δὲν ἐμφανίστηκε ξαφνικά κατὰ τὸν 15ο αἰώνα. Παρομοίως ὁ οὐμανισμὸς δὲν δημιουργήθηκε μέσα σὲ μία νύχτα. Κατὰ ὀρισμένους ἱστορικούς, ὁ οὐμανισμὸς, ὡς προσπάθεια συλλογῆς καὶ μελέτης τῶν συγγραφέων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὑπῆρχε στὸ Βυζάντιο ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. μ.Χ. Ὁ πατριάρχης Φώτιος (858–867 καὶ 877–886) συγκρότησε μία ἀπὸ τὶς πρώτες ἰδιωτικὲς συλλογὲς κλασικῶν συγγραμμάτων καὶ ἔγραψε ἓνα σχετικὸ βιβλίον μὲ τὸν τίτλο *Βιβλιοθήκη* [2]. Τὸ ξεκίνημα τοῦ δυτικοῦ οὐμανισμοῦ συνδέεται μὲ δύο πατέρες τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας: τὸν Φραγκίσκο Πετράρχη (Francesco Petrarca, 1304–1374) καὶ τὸν Ἰωάννη Βοκκάτσιο (Giovanni Boccaccio, 1313–1375). Ὁ πρῶτος συγκρότησε δύο μεγάλες προσωπικὲς βιβλιοθηκῆς — μία στὴν Βανκλούζ (Vaucluse) κοντὰ στὴν Ἀβινιὸν καὶ μία στὴν Ἄρκουα (Arqua) κοντὰ στὴν Πάδοβα — γιὰ νὰ διευκολύνεται στίς μελέτες του καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο.

Τὸ ξεκίνημα τοῦ δυτικοῦ οὐμανισμοῦ συνδέεται ἐπίσης μὲ τὴν συστηματικὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀπὸ βυζαντινοὺς λόγιους φυγάδες στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη γενικότερα. Μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πνευματικὲς μορφὲς τοῦ ὕστερου Βυζαντίου, ὁ Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς (Κωνσταντινούπολη 1353–Κωνσταντῆζα Ἑλβετίας 1415), δίδαξε ἀρχαῖα ἑλληνικά στὴν Φλωρεντία καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Βόρειας Ἰταλίας καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ 1396 ἕως τὸν θάνατό του. Προκειμένου νὰ προσεγγίσει καλύτερα τὸ δυτικὸ κοινόν, ὁ Χρυσολωρᾶς μετέφρασε ὁμηρικὰ καὶ πλατωνικὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά στὰ λατινικά, ποὺ ἦταν ἡ κοινὴ γλῶσσα τῆς Δυτικῆς Ευρώπης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἐπιπλέον ὁ Χρυσολωρᾶς ὑπέδειξε πῶς θὰ πρέπει νὰ μεταφράζονται τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά στὰ λατινικά.

Στὴν διάδοση τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν συνέβαλε ἐπίσης ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων (Κωνσταντινούπολη περ. 1355–Μυστράς 1450). Τὸ 1438, ὁ Γεμιστὸς ὀρίστηκε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἕξι κυρίους ἐκπροσώπους τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στὴν σύνοδο τῆς Φερράρας γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ, ὁ Γεμιστὸς δίδαξε ἐπὶ τρία χρόνια στὴν Φλωρεντία τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἐμπλουτισμένη μὲ στοιχεῖα ἀνατολικοῦ μυστικισμοῦ (ζωροαστρισμός). Στους κύκλους τῶν δυτικοευρωπαϊῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ἦταν μέχρι τότε παραγκωνισμένη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ ἀριστοτελική. Ἡ διδασκαλία τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Γεμιστὸ εἶχε τέτοια ἀπήχηση, ὥστε τὸ 1439 ὁ πλούσιος τραπεζίτης Κόσιμο τῶν Μεδίκων (Cosimo de' Medici) ἵδρυσε τὴν Πλατωνικὴ Ἀκαδημία τῆς Φλωρεντίας.

Ἀριστοτέλης, *Libri naturales* — Λατινική χειρόγραφη μετάφραση τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰ. μετὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο γραμμένον στὸ περιθώριο (εἰκόνα ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ).

Μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Χρυσολωρᾶ ἀρχίζει καὶ ἡ ἴδρυση διπλῶν βιβλιοθηκῶν. Πλούσιοι ἰδιῶτες καὶ κυρίως ἡγεμόνες πριγκιπάτων στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Δυτικὴ Εὐρώπη ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνουν ἔργα ἑλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων στὸ πρωτότυπο καθὼς καὶ ἑλληνικὰ συγγράματα μεταφρασμένα στὰ λατινικά. Στὴν δημιουργία αὐτῶν τῶν βιβλιοθηκῶν συνετέλεσαν λατίνοι καὶ Ἕλληνες (βυζαντινοί) λόγιοι ποὺ εἴτε ταξίδευαν ἐμπορευόμενοι νόμιμα ἢ παράνομα χειρόγραφους κώδικες μετὰ ἔργα ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων, εἴτε μετέφραζαν κώδικες ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στὰ λατινικά.

Μία ἀπὸ τὶς πλέον χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις καλλιεργημένου οὐμανιστῆ, μεταφραστῆ, ἀλλὰ καὶ λαθρεμπόρου ἀρχαίων ἑλληνικῶν κωδίκων, εἶναι αὐτὴ τοῦ σικελοῦ Ἰωάννη Ἀουρίσπα (Giovanni Aurispa: Σικελία περ. 1370–Φερράρα

1459), ὁ ὁποῖος τὸ 1428 φυγάδευσε ἀπὸ τὴν παραπαίουσα Κωνσταντινούπολη 238 ἀρχαίους ἑλληνικοὺς χειρόγραφους κώδικες, γιὰ νὰ τοὺς πουλήσει κατόπιν σὲ ἀριστοκράτες καὶ καθολικοὺς ἱεράρχες τῆς Ἰταλίας. Ὁ βυζαντινὸς λόγιος Ἰωάννης ἢ Ἰανὸς Λάσκαρις (Ρύνδακος, Μικρὰ Ἀσία περ. 1445–Ρώμη 1535) πῆγε δύο φορές στὸν Ἄθω γιὰ νὰ συλλέξει καὶ νὰ φυγαδεύσει πολὺτιμοὺς χειρόγραφους κώδικες στὴν Ἰταλία γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων (Lorenzo de' Medici).

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους μεταφραστὲς ἀρχαίων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων στὰ λατινικά ἦταν βυζαντινοὶ λόγιοι ποὺ διέφευγαν στὴν Ἰταλία εἴτε ὡς αὐτοκρατορικοὶ ἀπεσταλμένοι γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν συνδρομὴ τῶν Εὐρωπαίων στὸν ἀγῶνα τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν, εἴτε γιὰ νὰ γλιτώσουν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων, μετέφρασε τὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνος καὶ συνέγραψε τὰ *Ἐρωτήματα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* γιὰ τὴν διδασκαλία τῶν Ἑλληνικῶν στοὺς Λατίνους. Ἄλλοι βυζαντινοὶ λόγιοι ποὺ μετέφρασαν ἀρχαῖα ἑλληνικὰ συγγράμματα στὰ λατινικά ἦταν ὁ Θεόδωρος Γαζῆς (Θεσσαλονίκη περ. 1400–Καλαβρία 1473), ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος (Κρήτη 1395–Ρώμη 1471 ἢ 1472), ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης (Ἀθήνα περ. 1424–Μιλάνο 1511), ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (Κωνσταντινούπολη περ. 1415–Ρώμη 1487), ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων (Τραπεζούντα 1403–Ραβένα 1472).

Μεταξὺ τῶν δυτικῶν οὐμανιστῶν ποὺ μετέφρασαν ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὰ λατινικά, βρίσκουμε τοὺς Ἰταλοὺς Λεονάρδο Μπρούνι (Leonardo Bruni: Ἀρέτσο 1369–Φλωρεντία 1444), Γκουαρίνο Βερονέζε (Guarino Veronese: Βερόνα 1370/74–Φερράρα 1460), Ἀμβρόσιο Τραβερσάρι (Ambrogio Traversari: Φλωρεντία 1386–Ρώμη 1439), Φραγκίσκο Φίλελφο (Francisco Filelfo: Τολεντίνο 1398–Φλωρεντία 1481), Μαρσίλιο Φιτσίνο (Marsilio Ficino: Φλωρεντία 1433–Κορέτζιο 1499), Ἀγγελο Πολιτιανό (Angelo Poliziano: Μόντε Πουλτσιάνο 1454–Φλωρεντία 1494), καὶ πολλοὺς ἄλλους. Μάλιστα, ὁ Ἀμβρόσιος Τραβερσάρι ἱδρύσε τὸ scriptorium τῆς Φλωρεντίας, ὅπου ὄρφανὰ κυπριωτόπουλα μάθαιναν τὴν τέχνη τῆς καλλιγραφίας γιὰ τὴν ἀντιγραφή χειρόγραφων κωδίκων, καὶ πάλεψε σκληρὰ γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν δύο Ἑκκλησιῶν στὴν σύνοδο τῆς Φερράρας, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα.

3. Τὰ οὐμανιστικά ἀρχέτυπα

Ἀρχέτυπα (incunabula) ἀποκαλοῦνται τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τυπογραφίας, δηλαδὴ κατὰ τὸ δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα. Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ βιβλίου ὑπολογίζουν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς λατινικῆς Βίβλου τοῦ Γουτεμβέργιου, ποὺ τυπώθηκε στὸ Μάιντζ (Mainz) κατὰ τὴν διετία 1453–1454, καὶ μέχρι τὸ 1500 ἔγιναν 30.000 ἕως 40.000 ἀρχέτυπες ἐκδόσεις. Ἐὰν ὑποθέσουμε ὅτι κάθε ἐκδοσὴ ἀριθμοῦσε περίπου 500 ἀντίτυπα, τότε καταλήγουμε στὸ

συμπέρασμα ότι κατά το δεύτερο μισό του 15ου αϊ. κυκλοφόρησαν περίπου είκοσι εκατομμύρια βιβλία. Με άλλα λόγια, μέσα σε πενήντα χρόνια από την ανακάλυψη τής τυπογραφίας κυκλοφόρησαν τόσα βιβλία όσα δεν είχαν κυκλοφορήσει επί μία χιλιετηρίδα πριν. Το περιεχόμενο αυτών των βιβλίων είναι ποικίλο: βίβλοι, λειτουργικά και πατερικά κείμενα, κλασικά συγγράμματα, γραμματικές και λεξικά, ιστορίες και μυθιστορίες, σχολικά έγχειρίδια, κωμικά συγγράμματα και μονόφυλλα ποικίλης ύλης.

Στην ιταλική χερσόνησο, τα πρώτα τυπογραφεία στήθηκαν κατά την δεκαετία του 1460 από προσκεκλημένους γερμανούς μοναχούς που γνώριζαν την τέχνη τής τυπογραφίας. Η εμφάνιση τής τυπογραφίας στην Ίταλία έφερε μια έκρηκτική ώθηση στο ούμανιστικό κίνημα. Μέχρι την εμφάνιση τής τυπογραφίας, οι ούμανιστές λόγιοι άπασχολούνταν ως κωδικογράφοι, βιβλιοθηκονόμοι, διδάσκαλοι σε άκαδημίες και πανεπιστήμια, και ως παιδαγωγοί ή σύμβουλοι στις αυλές ήγεμόνων σε πριγκηπάτα και βασιλεία τής Νοτιοδυτικής Ευρώπης. Τα τυπογραφεία πρόσφεραν στους ούμανιστές νέες θέσεις εργασίας και μία μοναδική ευκαιρία να άπαγκιστρωθούν από τους προστάτες τους, που κάποιες φορές ήταν και δυνάστες τους. Τα πρώτα τυπογραφεία άποτέλεσαν πραγματικές πνευματικές έστίες και κώδικες που μέχρι τότε άποτελούσαν πολύτιμα συλλεκτικά άντικείμενα όρισμένων βιβλιόφιλων άτόμων άρχισαν να κυκλοφορούν σε εκατοντάδες άντίγραφα σε τιμή προσιτή για ένα ευρύτερο κοινό.

3.1. Λατινικές μεταφράσεις τής άρχαίας έλληνικής γραμματείας

Οι έκδόσεις άρχαίων έλληνικών κειμένων μεταφρασμένων στα λατινικά κατέχουν εξέχουσα θέση στο σύνολο των άρχετύπων. Σύμφωνα με όρισμένες έκτιμήσεις [2], τα άριστοτελικά συγγράμματα μεταφρασμένα στα λατινικά άποτέλεσαν τα πλέον ευπώλητα βιβλία του 15ου αϊ. καλύπτοντας το 5% των άρχετύπων έκδόσεων (περίπου 1,1 εκατομμύρια άντίτυπα).

Συνολικά, κατά τον 15ο αϊ. πραγματοποιήθηκαν 590 έκδόσεις άριστοτελικών κειμένων, εκ των όποιων οι 295 εκτυπώθηκαν σε ιταλικά τυπογραφεία. Έως το 1500, τα Άπαντα (*Opera*) του Άριστοτέλη τυπώθηκαν σε έντεκα έκδόσεις, με πρώτη αυτή τής Λυών (περ. 1468). Τα Προβλήματα (*Problemata*) κυκλοφόρησαν σε είκοσι έπτά έκδόσεις, όλες σε μετάφραση του Θεόδωρου Γαζή, από το 1470 περίπου έως το 1500. Τα Ήθικά Νικομάχεια (*Ethica ad Nicomachum*) και τα Ήθικά Ευδήμεια (*Ethica Eudemum*) τυπώθηκαν για πρώτη φορά στην Ρώμη και την Βαρκελώνη το 1473 σε μετάφραση του Λεονάρντο Μπρούνι και, μέχρι το 1500, επανεκδόθηκαν τουλάχιστον είκοσι έξι ακόμα φορές.

Ἡ πρώτη λατινική μετάφραση τοῦ Πλάτωνα, αὐτὴ τοῦ Μαρσίλιο Φιτσίνο μὲ σχόλια τοῦ ἴδιου, κυκλοφόρησε στὴν Φλωρεντία τὸ 1484/85 σὲ 1.500 ἀντίτυπα. Ἡ ἔκδοση ἐξαντλήθηκε σύντομα καὶ ἐπανεκδόθηκε στὴν Βενετία τὸ 1491.

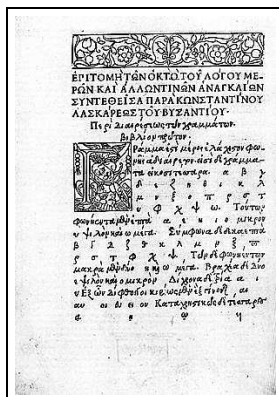
Ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἀριστοτελικὰ καὶ πλατωνικὰ ἔργα, στὶς ἀρχέτυπες λατινικὲς μεταφράσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, βρίσκουμε καὶ σχετικῶς ἐλαφρὰ συγγράμματα. Ὁ βίος καὶ οἱ μῦθοι (*Fabulae et vitae*) τοῦ Αἰσώπου πραγματοποιήσε 161 ἔκδοσεις, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 61 βγήκαν ἀπὸ ἰταλικά τυπογραφεῖα. Ἀκόμα καὶ τὰ Ἐρωτήματα τοῦ Ἐμμανουῆλ Χρυσολωρᾶ κυκλοφόρησαν σὲ δίγλωσση ἔκδοση (ἑλληνικὰ καὶ λατινικά) στὴν Βιντσέντζα τὸ 1475/6, πιθανώτατα ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Τζιοβάννι ντα Ρένο (Giovanni da Reno) μὲ χαρακτηριστὲς χαραγμένους σύμφωνα μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη.

3.2. Ἐκδόσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὸ πρωτότυπο

Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι ποὺ κατέφυγαν στὴν Ἰταλία καὶ τὶς ἄλλες δυτικοευρωπαϊκὲς χῶρες συνέβαλαν πάρα πολὺ στὴν ἔκδοση τῶν πρώτων ἑλληνικῶν βιβλίων. Ἀναμφισβήτητα, τὸ πρῶτο χρονολογημένο καὶ ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὸ βιβλίο εἶναι ἡ Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν καὶ ἄλλων τινῶν ἀναγκαίων τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως (Κωνσταντινούπολη; 1434–Μεσσήνη, Σικελία 1501), τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοση ὁλοκληρώθηκε στὸ Μεδιολάνο (Μιλάνο) στὶς 30 Ἰανουαρίου τοῦ 1476. Τὴν ἐκτύπωση ἔκανε ὁ ἰταλὸς Διονύσιος ντα Παραβιτσίνο (Dionigi de Paravisino) μὲ χαρακτηριστὲς χαραγμένους ἀπὸ τὸν κρητικὸ Δημήτριο Δαμιλᾶ, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε γιὰ πρότυπο τὰ χειρόγραφα τοῦ κρητικοῦ λογίου καὶ καλλιγράφου Μιχαῆλ Ἀποστόλη. Ἡ γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρεως ἐπανεκδόθηκε στὴν Βενετία, μίᾳ φορὰ τὸ 1489, πιθανώτατα στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λεονάρδου Ἀχάτη (Leonardo Achates), καὶ μίᾳ φορὰ τὸ 1494/5 στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου Μανούτιου.

Ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ Ὅμηρου στὸ ἀρχαῖο πρωτότυπο Λίγα χρόνια μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς γραμματικῆς τοῦ Λάσκαρεως, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1480, ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς ἐξέδωσε ἐπίσης στὸ Μιλάνο τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Θεόκριτο. Ἀργότερα ὁ Δαμιλᾶς ἔφυγε στὴν Φλωρεντία παίρνοντας μαζί του τοὺς χαρακτηριστὲς ποὺ εἶχε σχεδιάσει. Στὴν Φλωρεντία καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἰταλὸ Βαρθολομαῖο ντι Λίμπρι (Bartolommeo di Libri), τὸ 1488 τύπωσε στὸ τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Νέρλι (Nerli) τὴν πρώτη ἔκδοση (editio princeps) τῶν σωζόμενων ὁμηρικῶν ἔργων (*Opera*), δηλαδή τὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσεια, τοὺς Ὀμηρικὸς ὕμνους καὶ τὴν ψευδοομηρικὴ Βατραχομομαχία.

Τὰ πρῶτα τυπογραφεῖα ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας Τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας φέρεται [3, 4] ὅτι ἰδρύθηκε ἀπὸ δύο κρητικὸς κληρικοὺς,

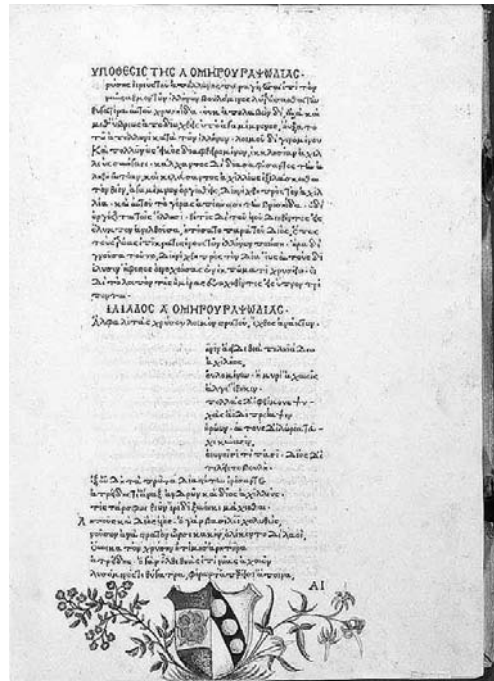

Ἀριστερὰ ἢ πρώτη σελίδα τῆς πρώτης ἔκδοσης (Dionigi de Paravisimo καὶ Δημήτριος Δαμιλάς, Μιλάνο 1476 – εἰκόνα ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος) καὶ δεξιὰ ἢ πρώτη σελίδα τῆς τρίτης ἔκδοσης τῆς γραμματικῆς τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρους (Ἄλδος Μανούτιος, Βενετία 1495 – εἰκόνα ἀπὸ τὸ www.textesrares.com).

τὸν Ἀλέξανδρο ἀπὸ τὸν Χάνδακα καὶ τὸν Λαόνικο (Νικόλαο Καββαδάτο Κυδωνιάτη) στὴν Βενετία τὸ 1486. Στὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ ἐκδόθηκαν τὴν ἴδια χρονιά τὸ *Ψαλτήριον* καὶ ἡ *Βατραχομουμαχία*, ἀλλὰ ἡ λειτουργία τοῦ τυπογραφείου δὲν συνεχίστηκε.

Τὸ 1499 δύο ἄλλοι Κρητικοί, ὁ Νικόλαος Βλαστός καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης ἴδρυσαν στὴν Βενετία τὸ δεύτερο τυπογραφεῖο ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας. Ἀπὸ τὰ πιεστήρια αὐτοῦ τοῦ τυπογραφείου βγήκαν τέσσερα βιβλία ἐξαιρετικῆς καλαισθησίας, μὲ πρῶτο τὸ *Μέγα Ἑτυμολογικὸν λεξικὸν (Etymologicum Magnum)*, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλὰ [4]. Ὁ ἐκδοτικὸς προσανατολισμὸς τοῦ τυπογραφείου τοῦ Βλαστοῦ καὶ τοῦ Καλλιέργη, τὸ ὁποῖο ἐπέζησε μόνο γιὰ δύο χρόνια, ἦταν καθαρὰ οὐμανιστικὸς καὶ ἀπευθυνόταν μᾶλλον στὸ εὐρύτερο κοινὸ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Παρὰ τὸν μικρὸ βίον τῆς πρώτης του ἐκδοτικῆς ἀπόπειρας, ὁ Καλλιέργης δὲν πτοήθηκε. Τὸ 1509 κατάφερε νὰ ἐκδώσει στὴν Βενετία τέσσερα βιβλία ποὺ ἀπευθύνονταν κυρίως πρὸς τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ. Τὰ *Ἐξεψάλματα* περιέχουν «Τὸ ἀλφάβητον», τὸ «Παναγία Τριάς», τὸ «Πάτερ ἡμῶν» καὶ ἄλλα λειτουργικὰ κείμενα γιὰ τὶς καθημερινὲς πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς κάθε ἑλληνικῆς οἰκογένειας. Τὸ 1514, ὁ Καλλιέργης ἐγκατέστησε τὸ ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο του στὴν Ρώμη, προσκεκλημένος τοῦ πάπα Λέοντα Ι΄. Ἔως τὸ 1523 — χρονολογία κατὰ τὴν ὁποία χάνονται τὰ ἴχνη του — ὁ Καλλιέργης κυκλοφόρησε στὴν Ρώμη ἑπτὰ βιβλία,

Ἡ σελίδα A2 τῆς Ἰλιάδας τοῦ Δαμιλά μετ' οἰκόσημο (τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Νέρλι;) στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας (εἰκόνα ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος).

με σπουδαιότερο τὸ ὀγκῶδες Λεξικὸ τοῦ ἰταλοῦ ἑλληνοιστῆ Γκουαρίνο Φαβορίνο (Guarino Favorino).

Ἄπο τὸν Ἰανὸ Λάσκαρι στὸν Ἄλδο Μανούτιο Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1494, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Λαυρέντιου ντε Ἄλοπα (Lorenzo de Alopa) κυκλοφόρησε ἡ ἑλληνικὴ *Ἀνθολογία* (*Anthologia*) καὶ τέσσερις τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδη μετ' τὴν φροντίδα τοῦ Ἰανοῦ Λασκάρειος. Ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις, ποὺ ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρειος, συνέχισε τὶς ἐκδόσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὸ τυπογραφεῖο τοῦ ντε Ἄλοπα ἕως τὸ 1496 χρησιμοποιοῦντας χαρακτηριστικὰ «καπιταλάκια». Τὸ 1503, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις διορίσθηκε πρέσβης τοῦ γάλλου βασιλιᾶ στὴν Βενετία καὶ ἐκεῖ ἤλθε σὲ ἐπαφὴ μετ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς τυπογράφους τῆς Ἀναγέννησης, τὸν Ἄλδο Μανούτιο.

Ὁ Ἄλδος Μανούτιος (Aldus Manutius ἢ Aldo Manuzio: Μπασισιάνο, κοντὰ στὴν Ρώμη 1452–Βενετία 1515) ἦταν ἀπὸ λόγιος καὶ μία ἀπὸ τὶς πλέον ἐξέχου-

Τὸ οἰκόσημο (impresa) τοῦ Ἄλδου Μανούτιου· τὸ δελφίνι συμβολίζει τὴν ταχύτητα καὶ ἡ ἄγκυρα τὴν σταθερότητα. Προέρχεται ἀπὸ τὸ ρητὸ τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορα Αὐγούστου «Festina lente» («Σπεῦδε βραδέως»). Ὁ Μανούτιος τὸ συμπεριέλαβε γιὰ πρώτη φορὰ (σὰν εἰκόνα καὶ ὄχι σὰν οἰκόσημο) στὸ βιβλίο *Hypnerotomachia poliphili*, ποὺ κυκλοφόρησε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1499.

σες μορφές στὴν ἱστορία τῆς τυπογραφίας [5]. Ὁ Μανούτιος σπούδασε ἀρχικὰ τὰ λατινικὰ στὴν Ρώμη καὶ κατόπιν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στὴν Φερράρα. Ἦταν φίλος τοῦ Πίκο Ντελλὰ Μιράντολλα, καὶ ὁ τελευταῖος φρόντισε ὥστε ὁ Μανούτιος νὰ ἀναλάβει τὴν θέση τοῦ παιδαγωγοῦ τῶν γυιῶν τοῦ δούκα τοῦ Κάπρι. Τὸ 1494, μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια ἐνὸς μαθητῆ τοῦ, τοῦ Ἀλβέρτου Πίου (Alberto Pio), ποὺ ἦταν πρίγκιπας τοῦ Κάπρι, ὁ Μανούτιος συνεταιρίσθηκε μὲ τὸν τυπογράφου Ἀνδρέα Τορρεσάνο (Andrea Torresano) καὶ τὸν πλούσιο ἄρχοντα Πιερφραντσέσκο Μπαρμπαρίγχο (Pierfrancesco Barbarigo) καὶ ἴδρυσε τυπογραφεῖο στὴν Βενετία.

Ὁ Ἄλδος Μανούτιος ἀγαποῦσε μὲ πάθος τὶς κλασικὲς σπουδὲς καὶ γι' αὐτὸ ἀμέσως στράφηκε πρὸς τὴν ἐκδοσὴ ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Στὸ τυπογραφεῖο του σύχναζαν καὶ ἐργάζονταν πολλοὶ λόγιοι καὶ κυρίως Ἕλληνες (βυζαντινοὶ) ἐξόριστοι. Ἔτσι τὸ 1500 ὁ Μανούτιος ἀνακοίνωσε τὴν ἴδρυση τῆς Ἀλδινῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἑλληνιστῶν. Εἰκάζεται ὅτι ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις βοήθησε τὸν Μανούτιο ἀναλαμβάνοντας τὴν φιλολογικὴ ἐπιμελεια κάποιων ἐκδόσεων. Ὡστόσο τὶς περισσότερες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Μανούτιου τὶς ἐπιμελήθηκε καὶ τὶς συνυπέγραψε ὁ κρητικὸς λόγιος Μάρκος Μουσοῦρος (1470–1517). Τὸ 1505, ὁ Ἄλδος Μανούτιος νυμφεύθηκε τὴν Μαρία Τορρεσάνο, κόρη τοῦ συνεταίρου του, καὶ τὸ 1512 γεννήθηκε ὁ γυιὸς του Παῦλος (Paulus Manutius ἢ Paolo Manuzio). Τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Μανούτιου ἐπέζησε ἕως τὸν θάνατο τοῦ ἐγγονοῦ του, Ἄλδου Μανουτίου τοῦ νεώτερου, τὸ 1597.

Ἀπὸ τὸ 1494 ἕως τὸν θάνατό του τὸ 1515, ὁ Μανούτιος πραγματοποίησε 134 ἐκδόσεις βιβλίων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 68 ἦταν στὰ λατινικὰ, οἱ 58 στὰ ἑλληνικὰ

καὶ οἱ ὀκτῶ στὰ ἰταλικά. Κάθε ἔκδοση κυκλοφοροῦσε σὲ χίλια ἕως δύο χιλιάδες ἀντίτυπα. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Μανούτιου, περίπου 30 ἔχουν χαρακτηριθεῖ *editiones princeps* (πρῶτες ἐκδόσεις) καὶ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ποιητικά, ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά κείμενα, ὅπως οἱ τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη, οἱ ἱστορίες τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδη καὶ οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένη. Συνολικά, ὁ Ἄλδος Μανούτιος τύπωσε 8.424 σελίδες στὰ ἑλληνικά καὶ μόνο 3.584 σελίδες στὰ λατινικά.

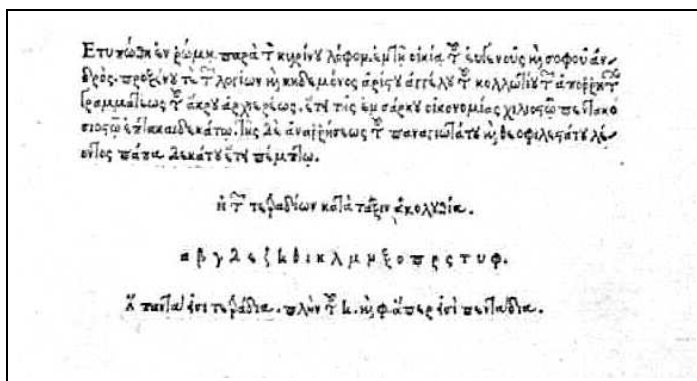
Στὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας, ὁ Μανούτιος εἰσήγαγε αὐτὸ πού ὄλοι θεωροῦμε πᾶ ἀ κοινὴ τυπογραφικὴ πρακτικὴ: τὸ δεκαεξασέλιδο (*octavo*), πετυχαίνοντας ἔτσι οἰκονομία στὸ χαρτὶ καὶ στὸν ὄγκο τοῦ βιβλίου. Οἱ πλάγιοι-καλλιγραφικοὶ λατινικοὶ χαρακτῆρες πού εἶναι γνωστοὶ ὡς *italics* ἀποτελοῦν ἐπίσης ἰδέα τοῦ Ἄλδου Μανούτιου. Τέλος, τὸ οἰκόσημο τοῦ Μανούτιου, μὲ τὸ δελφίνι (σύμβολο ταχύτητας) καὶ τὴν ἄγκυρα (σύμβολο βραδύτητας, ἀλλὰ καὶ σιγουριάς), ἔγινε σύμβολο τυπογραφικῆς ποιότητας στοὺς αἰῶνες.

Οἱ οὐμανιστικὲς ἐκδόσεις κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα Μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ 16ου αἰ., ἡ ἐκτύπωση κειμένων στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πρωτότυπο πῆρε ἐκρηκτικὲς διαστάσεις. Στὴν Φλωρεντία, ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος τῶν Τζιούντι (*Giunti*) ἄρχισε νὰ συναγωνίζεται ἐπαξίως τὸν Ἄλδο Μανούτιο σὲ ἐκδόσεις ἑλληνικῶν κειμένων.

Ἐχοντας τὴν εὐνοία τοῦ ἑλληνολάτρη πάπα Λέοντα Ι', ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις κατόρθωσε νὰ ἰδρύσει τὸ 1513 τὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο τῆς Ρώμης. Στὸ Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο τῆς Ρώμης, βρῆκε δουλειὰ ὡς δάσκαλος ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, ὁ ὁποῖος δὲν ἄργησε νὰ ξαναπιάσει τὴν παλιά του τέχνη. Ἔτσι, τὸ 1515 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται βιβλία μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ ὕλικὴ συμπαράσταση τοῦ Βατικανοῦ.

Ἡ Βενετία παρέμεινε τὸ κέντρο τῆς παραγωγῆς ἑλληνικῶν βιβλίων ἕως τὸ 1530 περίπου. Ὅμως κατὰ τὸν 16ο αἰ., ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας ξεπέρασε τὰ ὅρια τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου καὶ ἔλαβε διαστάσεις πανευρωπαϊκῆς. Κατὰ συνέπεια, στὴν Κεντρικὴ καὶ Βόρεια Εὐρώπη, ἐμφανίστηκαν νέα ἐκδοτικὰ κέντρα παραγωγῆς ἑλληνικῶν βιβλίων. Στὴν Βασιλεία τῆς Ἑλβετίας, οἱ νέοι ἐκπρόσωποι τοῦ χριστιανικοῦ οὐμανισμοῦ, ὅπως ὁ Ἐρασμος (*Desiderius Erasmus*: Ρόττερνταμ περ. 1466–Βασιλεία 1536), ὁ Μπεάτους Ρενάνους (*Beatus Rhenanus*: Ἀλσατία 1485–Ἀλσατία 1547) καὶ ὁ Κόνραντ Κέλτις (*Conrad Celtis*: Βύτζμπουργκ, Γερμανία 1459–Βιέννη 1508), σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκδοτικοὺς οἴκους Φρόμπεν (*Froben*), Ἀμερμπαχ (*Amerbach*), Πέτρι (*Petri*) καὶ Ὀπορίνους (*Oporinus*), ἄρχισαν νὰ ἐπεξεργάζονται φιλολογικὰ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις τῆς Βενετίας καὶ νὰ ἐπανακυκλοφοροῦν νέες πρὸ πλήρεις ἐκδόσεις.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., τὸ Παρίσι ἄρχισε νὰ ἐξελίσσεται σὲ μεγάλο ἐκδοτικὸ κέντρο. Μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α', ὁ ἑλληνιστὴς τυπογράφος Ροβέρτος Στεφάνου (*Robert Estienne*: Παρίσι 1503–

Ίανος Λασκαρις, *Σχόλια εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* — Στὸν κολοφώνα ἀναγράφεται ὅτι τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὴν Ρώμη, «ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ . . . Ἀγγέλου τοῦ Κολλωτίου [Angelo Colocci] . . . ἔτη τῆς ἐνσάρχου οἰκονομίας χιλιοστοῦ πεντακοσιοστοῦ ἑπτακαιδεκάτω [1517]» (εἰκόνα ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ).

Γενεύη 1559) ἄρχισε νὰ τυπώνει καὶ νὰ κυκλοφορεῖ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ βιβλία μεθυσμαστὴ τυπογραφικὴ φροντίδα. Εἰδικὰ γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου, ὁ Κλώντ Γκαραμόν (Claude Garamond: Παρίσι 1499–Παρίσι 1561) συνεργάστηκε μετὸν κρητικὸ καλλιγράφου τοῦ γάλλου βασιλιᾶ Ἀγγελου Βεργέτιο ἢ Βεργίλιο (λατινικὴ γραφή: Angelo Vergecio) καὶ χάραξε τοὺς περίφημους χαρακτῆρες Grecs du Roi, γιὰ τοὺς ὁποίους πολλὰ ἔχουν εἰπωθεῖ [6].

Ὁ Ροβέρτος Στεφάνου δὲν εὐτύχησε νὰ πεθάνει στὴν γεννέτειρά του. Ἐπειδὴ συμπαθοῦσε τὴν θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση στὴν δυτικὴ Ἐκκλησία, κατηγορήθηκε ὡς αἰρετικὸς καὶ τὸ 1550 ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὴν Γενεύη. Ἐκεῖ, ὁ Στεφάνου ἀσπάστηκε τὸν καλβινισμό καὶ συνέχισε τὴν ἐκδοτικὴ του δραστηριότητα χρησιμοποιώντας πάντοτε τοὺς χαρακτῆρες Grecs du Roi γιὰ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα. Τὸ 1572, ὁ Ἑρρίκος Στεφάνου (Henri Estienne: Παρίσι περ. 1531–Γενεύη 1598), γιὸς τοῦ Ροβέρτου, κυκλοφόρησε τὸ ἐξάτομο λεξικὸ *Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (*Thesaurus Graecae linguae*). Ἡ κυκλοφορία αὐτοῦ τοῦ λεξικοῦ ἦταν ἀρκετὰ ἐπίπονη καὶ προκάλεσε μεγάλες οἰκονομικὲς ζημιές στὸ τυπογραφεῖο τῆς οἰκογένειας Στεφάνου, ἀλλὰ ὥστόσο τὸ τυπογραφεῖο συνέχισε νὰ ὑπάρχει στὴν Γενεύη μέχρι τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ.

Τοὺς χαρακτῆρες Grecs du Roi μιμήθηκαν τυπογράφοι στὸ Ἀμστερνταμ καὶ ἀλλοῦ. Ὅμως, μετὴν κυκλοφορία ἑλληνικῶν βιβλίων στὴς Κάτω Χῶρες, κλείνει ἢ περίοδος τοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ἀρχίζει μίᾳ νέα περίοδος στὴν ἱστορία τῆς τυπογραφίας ἑλληνικῶν βιβλίων.

Novum Iesu Christi D. N. Testamentum — Ἡ Καινὴ Διαθήκη τυπωμένη στὸ Παρίσι τὸ 1550 ἀπὸ τὸν Ροβέρτο Στέφανο μὲ τοὺς χαρακτηριστὲς Grecs du Roi. [Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Saint John, Μιννεσότα, ΗΠΑ (<http://www.csbsju.edu/library/speccoll/sju/archives/exhibits/artbible/>).]

4. Ἕνα σχόλιο ἀντὶ ἐπιλόγου

Ἡ ἔκθεση γιὰ τὰ πεντακόσια χρόνια τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας [3, 4] καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη ἔκθεση γιὰ τὰ οὐμανιστικὰ ἀρχέτυπα ἀποτελέσαν δύο πολὺ καλῆς ἐκδηλώσεις. Καὶ οἱ δύο ἐκδηλώσεις δείχνουν πῶς ἓνα πιὸ πλατὺ κοινὸ ἐνδιαφέρεται νὰ μάθει πραγματικὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας καθὼς καὶ τὴν συνεισφορά τῆς τυπογραφίας στὴν διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τὴν δημιουργία τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐπιπλέον, ἡ μελέτη τῆς αἰσθητικῆς τῶν παλαιῶν βιβλίων θὰ ἐπιτρέψει στοὺς νέους τυπογράφους νὰ γίνουν πιὸ προσεκτικοὶ στὸ πῶς τυπώνουν καὶ στοὺς ἀναγνώστες νὰ γίνουν πιὸ ἀπαιτητικοὶ στὴν ποιότητα τῶν βιβλίων ποὺ ἐπιλέγουν νὰ διαβάσουν.

Θὰ πρέπει λοιπὸν στὸ ἐξῆς τέτοιες ἐκθέσεις νὰ δημοσιοποιῶνται νὰ διαρκοῦν περισσότερο. Εἶναι κρίμα τέτοιες ἐκδηλώσεις νὰ περνοῦν ἀπαρατήρητες.

Ἐτοῦτο τὸ ἄρθρο δὲν ἀποτελεῖ κάποια ἐκτεταμένη ἐπιστημονικὴ μελέτη. Ὁ συγγραφέας συγκέντρωσε μερικὰ στοιχεῖα μὲ σκοπὸ νὰ νὰ παρουσιάσει ὅσο γίνεται πιὸ εὐχάριστα τὰ πρῶμα χρόνια τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας καὶ κυρίως τὶς πρῶτες οὐμανιστικὲς ἐκδόσεις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι στὸ μέλλον θὰ ὑπάρξουν καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις σὰν αὐτὴ γιὰ τὰ 2.500 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη· ἐκδηλώσεις ποὺ θὰ μᾶς δώσουν τὴν ἀφορμὴ καὶ γιὰ ἄλλα ταξίδια στὸ πλούσιο παρελθὸν τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας.

Βιβλιογραφία

- [1] Κ. Σπ. Στάικος, *Ἑλληνικές φιλοσοφικές ἐκδόσεις τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς τυπογραφίας*, Ἐκδόσεις Κότινος, Ἀθήνα 2001, σελ. 179.
Τὸ συγκεκριμένο βιβλίο διατίθεται στὴν τιμὴ τῶν 44€ ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν (Φρυνίχου 9, 105 58 Ἀθήνα, τηλέφωνο: 01 0 3312781-5, φάξ: 01 0 3312786, Η/Τ: eccd-cul@otenet.gr).
- [2] Κ. Σπ. Στάικος καὶ Δ. Κοντομηνάς, «Βιβλιοθηκές: Ἱστορία τῶν ἰδιωτικῶν, ἡγεμονικῶν, αὐτοκρατορικῶν, μοναστηριακῶν καὶ δημοσίων βιβλιοθηκῶν». www.libraries.gr (2000;).
Ὁ Κωνσταντῖνος Στάικος ἔχει γράψει ἐπίσης ἓνα βιβλίο γιὰ τὶς βιβλιοθηκές (*Βιβλιοθήκη: ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννηση*, Ἐκδόσεις Κότινος, Ἀθήνα 1996, σελ. 563, τιμὴ 80€).
- [3] Κ. Σπ. Στάικος καὶ Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Πεντακόσια χρόνια ἔντυπης παράδοσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1499–1999)*, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1999.
- [4] Β. Τσάγκαλος, «Μία ἔκθεση, μία ἱστορία: Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων — 500 χρόνια ἔντυπης παράδοσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», *Τὸ Εὔτυπον*, τεύχος 4, σελ. 37–53 (2000).
- [5] P. J. Angerhofer, M. A. A. Maxwell and R. L. Maxwell, *In aedibus Aldi: the legacy of Aldus Manutius and his press*, Friends of the Harold B. Lee Library of Brigham Young University, Provo, Utah, USA (1995), 183 σελ.
Πρόκειται γιὰ ἓναν κατάλογο ἔκθεσης βιβλίων τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε τὸ 1995. Ἡ ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση τοῦ καταλόγου διατίθεται ἀπὸ τὸν κόμβο: <http://www.lib.byu.edu/~aldine/>.
- [6] M. S. Macrakis (editor), *Greek Letters; from Tablets to Pixels*, Oak Knoll Press, New Castle, Delaware, USA (1996), 325 σελ.